

Gods "dierentuin" in de St. Martinuskerk te Weert

door J.H. Winkelman

Universiteit van Amsterdam

Wie de laat-gotische Sint Martinuskerk van Weert betreedt, heeft veel te bekijken. In het bijzonder de na de restauratie van 1976 blootgelegde laat-middeleeuwse gewelfschilderingen trekken de aandacht. De toeschouwer die, het hoofd in de nek, de veelheid van kleurrijke afbeeldingen observeert, staat verbaasd. Hij ontdekt, in de eerste twee gewelven van de middenbeuk, een bonte plantenwereld, vol sierlijke ranken en veelal kelkvormige kleurrijke bloemen. (In het eerste gewelf is helaas een deel van de versiering verloren gegaan). Fraai is deze flora met haar sterk ornamentale functie zeker. Maar er schuilt meer achter. Zij verwijst in deze sacrale omgeving tevens naar de botanische schepping, het Goddelijke handwerk van de derde dag (Genesis, 1,11). Dan, in de volgende gewelven, met name in de traveeën 3 en 4, ontdekt de bezoeker de meest uiteenlopende dieren, representanten van de Goddelijke fauna. Huisdieren en wilde beesten, groot en klein, noem maar op. Maar ook hier zijn kleurrijke bloemen- en plantenmotieven aangebracht.

Weer een stukje verder (in gewelf 5) betreedt de beschouwer een totaal andere wereld. Hij lijkt hier de 'vaste bodem' onder de voeten te verliezen om in hemelse sferen van de musicerende engelen te genieten die bazuinend en trompettend Gods lof lijken te verkondigen.

Afb. 1: De evangelist Mattheüs, gesymboliseerd door de Mens.

Afb. 2: De evangelist Marcus, gesymboliseerd door de Leeuw.

De reis door de wonderlijke, transcendente wereld wordt in travee 6 voortgezet. De niet geoefende kijker meent ook hier bekende dieren te ontdekken: een leeuw, een stier, een adelaar, aangevuld met een menselijke gestalte. Maar pas op, de aureool rond de hoofden verraadt ons dat we met heilige, bovennatuurlijke creaturen te maken hebben. We herkennen de vier evangelisten, uitgebeeld in hun symbolische gestalte. Op spreukbanden staan de namen van de betreffende evangelisten trouwens nog eens extra vermeld. Mattheüs, de Mens (afb. 1), verwijst naar de menswording van Christus, Lucas, de Stier, naar de offerdood, Marcus, de Leeuw (afb. 2), naar de opstanding, Johannes, de Adelaar, naar de hemelvaart. Meestal worden de vier evangelisten rond Christus, de Verkondiger van het Woord, gegroepeerd. Zij vormen als het ware Zijn troon. Ook hier, in gewelf 6; blijft het contact tussen de heilige figuren en de profane, aardse schepping bewaard. De aandachtige toeschouwer ontwaart op de aangrenzende schelpen o.a. een reiger en een zwaan. In travee 7, overigens het oudste gedeelte van de kerk, zet zich deze tendens voort. Het is een liefelijk tafereel met speelse engelen, twee ervan vrolijk rondrijdend op hun stokpaardje, de twee andere engelen met een wieroekvat zwaaiend. Ook hier weer veel groen, weelderig rankenspel, getooid met kleurrijke bloemen.

Vervolgens ontdekken we in gewelf 8 engelen, die ons, door de martelwerktuigen te tonen, aan het Lijden van Christus herinneren. In de aangrenzende schelpen staan vogels afgebeeld. In gewelf 9 tenslotte is, naast wapenschilden en met molentjes spelende engeltjes, een vosje te zien. De molentjes duiden niet op de 'ondeugd van de dwaasheid' (Haenen, p. 57) maar dienen o.i. in deze paradijselijke omgeving opgevat te worden als teken van kinderlijke onschuld en speelse naïviteit.

Bijzonder smaakvol is het engeltje dat, balancerend op een tak, de boven hem groeiende tak heeft omgebogen om zo de bloeiende bloem binnen handbereik te brengen (afb. 3).

O, zeker, in de Sint Martinuskerk te Weert is nog veel meer te zien. Maar als we ons beperken tot de afbeeldingen op de middelste gewelvenreeks die loopt van de ingang naar het hoofdaltaar (gewelf 10 blijft als niet middeleeuwse toevoeging hier buiten beschouwing), dan lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de middelenleeuwse kunstenaar, die de gewelfschilderingen heeft ontworpen, niet volkomen willekeurig te werk is gegaan. Het lijkt wel alsof twee werelden, enerzijds de aardse planten- en dierenwereld, anderzijds de met engelen bevolkte hemelse sferen (afgewisseld met een enkele duivelse tegenhanger - b.v. de 'schrijvende duivel' in de noordelijke schelp van travee 5), langzaam in elkaar overgaan, alsof microkosmos en macrokosmos, kortom de gehele Goddelijke Schepping, is weergegeven. Maar

Afb. 3: Engel met molentje, teken van kinderlijke onschuld.

als het geheel een diepere betekenis bezit, zouden dan misschien ook de details, in het bijzonder de ons hier intrigerende dieren, een symbolische functie bezitten? Een interessante, maar zeker niet onproblematische vraagstelling. Prof. Timmers, de grote kenner van de Maaslandse kunst, heeft immers al eens gewaarschuwd tegen een al te lichtzinnige symbolische aanpak. In de 'herfsttijd' van de middeleeuwen lijkt men de oorspronkelijke, veelal symbolische uitleg niet meer serieus te nemen. Men speelde veeleer met de 'strengere regels' en 'wilde vaak alleen een fraai decor schilderen' (Haenen, p. 55 vlg.). Het dier kreeg een decoratieve functie, de symboliek leek te verdwijnen.

Deze waarschuwing is zeker op zijn plaats. Maar toch blijkt de middeleeuwse symboliek, die met bepaalde dieren verbonden was, zelfs tot in onze tijd te zijn overgeleverd. 'Zo slim als een vos', 'struisvogel-politiek', 'hij is een ongelikte beer'... Het zijn allemaal uitdrukkingen waaruit, als we enigszins op de hoogte zijn van de middeleeuwse symboliek, de oorspronkelijke betekenis nog doorklinkt. Deze oude betekenis vinden we terug in de middeleeuwse 'dierboeken', allereerst in de zogeheten 'Physiologus', hetgeen letterlijk de 'Natuurkundige' betekent. Dit werk ontstond in de 2e eeuw na Christus, wellicht in Alexandrië. Allereerst geeft de auteur een min of meer realistische beschrijving van verschillende dieren die overigens voor onze moderne smaak nog wonderlijk genoeg is. Daarna volgt, uitgaande van de beschreven eigenschappen van het dier, een geestelijke uitleg. Daarbij wordt met name de vraag gesteld, welke betekenis het betreffende beest in het grote Heilsplan Gods kan hebben, kortom, naar welke Goddelijke zaken het verwijst.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. 'Physiologus' vertelt dat het leeuwewelpje dood geboren wordt en drie dagen dood blijft. (Hebben we hier te maken met een vage toespeling op het feit dat het leeuwjong blind geboren wordt en na drie dagen pas gaat zien?) Na drie dagen verschijnt de vaderleeuw. Hij brult tegen het levenloze welpje dat uit de dood ontwaakt en tot leven komt. In de nu volgende uitleg wordt dit 'feit' met Christus in verband gebracht. Christus verbleef immers drie dagen in het graf, waarna de Opstanding volgde. Het leeuwewelpje is een positief teken en wordt gezien als een symbool van Christus. Het is voor de moderne beschouwer verwarrend dat een dier niet altijd in dezelfde symbolische betekenis voorkomt. De leeuw, in bovenstaand voorbeeld een Goddelijk symbool, kon al evenzeer iets negatiefs uitdrukken. In de bijbelse scene, waarin Simson de leeuw verslaat, is het verscheurende dier een duivelse tegenstander.

De dierboeken bleken in de middeleeuwen zeer populair. Nog meer dierbeschrijvingen werden aan het oorspronkelijke bestand (van 48 dieren) toegevoegd. Deze uitgebreide versie noemde men een 'Bestiarium'. De Middelnederlandse dichter Jacob van Maerlant heeft na het midden van de 13e eeuw een Duitse versie van zo'n 'Bestiarium' geschreven. Hij noemde zijn werk 'Bloem der Natuur' (P. Burger). Het is duidelijk dat beeldende kunstenaars, die in de middeleeuwen kerkinterieurs moesten versieren, graag in dit soort dierboeken grasduinden om hierin inspiratie op te doen. Wie de diervoorstellingen in de Sint Martinuskerk te Weert aan een nadere analyse onderwerpt, zal het opvallen dat er veelal per schelp individuele dieren staan afgebeeld, soms echter treden er combinaties van dieren op. Er is in dit laatste geval meestal sprake van een jachtscene waarin het ene dier het andere jaagt. Het is duidelijk dat dit soort combinaties een diepere betekenis vertonen.

In travee 3 bijvoorbeeld staat een hond geschilderd, om precies te zijn, een jachthond. Met grote sprongen rent het ranke dier achter een vluchtende haas aan. De hond, met een halsband en een lange gekrulde staart afgebeeld, heeft zijn buit bijna te pakken. Het haasje tracht met een sprongbeweging in het reddende groen te ontkomen (afb. 4).

Afb. 4: Hond achtervolgt een haas die bergopwaarts vlucht.

Opvallend is de opwaartse beweging waarmee de haas van de hond wegspringt. De haas heeft in de middeleeuwse dierboeken een positieve betekenis. Hij symboliseert de mens die niet aan de duivel ten prooi wenst te vallen, maar er vandoor gaat. De haas zoekt intuïtief het hoger gelegen gebied op. Op schuin aflopend terrein kan hij met zijn korte voorpoten niet goed rennen, maar bij een vlucht tegen een steilte komt deze eigenschap juist van pas. De betekenis is duidelijk. Loopt de haas bergafwaarts dan is hij een gemakkelijke prooi voor de hond. Zoekt hij echter de berg op dan vindt hij een veilig heenkomen. De haas is de in verzoeking gebrachte christen, de rots is Jezus Christus die hem, ondanks zijn tekortkomingen (vgl. zijn korte voorpootjes) zal redden. Een alerte houding kan de haas, die in wezen steeds bedreigd wordt, redden. Waakzaamheid is voor een christen een eerste deugd, zoals het haasje met de gespiste oortjes in hetzelfde gewelf ons laat zien (afb. 5). In een andere schelp van gewelf 3 slaat een dier met grote sprongen op de vlucht (afb. 6). Angstig draait het zijn kop om. Is het een steenbok die ook op de 'veilige rots' (Christus!) een goed heenkomen zoekt?

Ook de uil in dezelfde travee 3, die een gevangen muisje in zijn klauw houdt, heeft een diepere betekenis (afb. 7). In de middeleeuwen werd de lichtschuwe uil gezien als het dier van de duisternis. Jacob van Maerlant weet te vertellen dat de uil alleen 's nachts vliegt. Als voedsel prefereert hij duiveieren, ratten en muizen. De majestueuze wat gedrongen uil in Weert is in dit opzicht dus traditioneel. Hij heeft een typisch verkleed met een witte bef en onderbuik. Deze eigenschappen verraden hem als de 'witte uil', d.w.z. de kerkuil. Hij heeft juist met succes zijn jachtpartij afgesloten. Triomfantelijk houdt hij in zijn opgeheven rechterpoot een muis geklemd. De vogelklauw heeft zich in de rug van het slachtoffer geboord. Hulpeloos hangt de kop van de muis naar beneden, de lange staart is, in een lange krul, naar boven gericht. Het diertje vormt

Afb. 5: Haas met gespitse oren, teken van waakzaamheid.

Afb. 6: Steenbok vlucht naar 'veilige rots' (Christus).

Afb. 7: Uil met muis in klauw, zondaar is prooi van duivel.

Afb. 8: Kat op jacht, teken van duivelse bedreiging.

een heerlijk maaltje voor de roofvogel. Overigens staat het slachtoffer in de dierboeken niet hoog aangeschreven. De muis staat bekend als een vraatzuchtig dier. Deze ondeugd gaat zelfs zo ver dat de muis soortgenoten oppeuzelt. Door hun enorme vruchtbaarheid wordt de muis ook wel gezien als het symbool van de geilheid. De uil met de muis in zijn klauw beeldt de duivel uit die de zondige mens in het verderf stort.

Een andere muizenjager is de kat. Hij staat met een opvallende loopbeweging, met opgeheven rechterklauw, klaar om toe te slaan, in travee 3 afgebeeld (afb. 8). Zijn prooi lijkt in het bosschage voor hem te zijn verdwenen. Een basisgegeven in dit derde gewelf blijkt de jacht te zijn. Kleine roofdieren (hond, uil, kat) jagen op andere dieren, die soms christelijke deugden (haas, steenbok), soms christelijke ondeugden (muis) voorstellen. Soms triomfeert de jager (het kwaad), soms echter weet de gejaagde (de deugd) te ontsnappen. Het geheel dient gezien te worden tegen de achtergrond van het krachtenspel van duivelse verleiding en Goddelijke redding, van ondergang en heil. Deze zelfde oppositie menen we in gewelf 4 te kunnen vaststellen, waarin, diametraal tegenover elkaar geplaatst, een hert (afb. 9) en een 'hondachtige' (afb. 10) staan afgebeeld. De identificatie van het hert biedt geen problemen. Zijn opvallend gewei, zijn spitse hoeven laten geen twijfel bestaan. Opmerkelijk zijn de 'gekruste' voorpoten die het heilige karakter van het hert nog eens extra onderstrepen. Het hert, de vijand van de slang, is immers zinnebeeld van Christus die de duivel overwint. Het andere dier - hondkop, krulstaart, en opvallende 'doorgezakte' achterpoten - is moeilijker thuis te brengen. Men ziet er over het algemeen een hyena in, een onrein dier, dat - volgens Jacob van Maerlant - 'bij voorkeur op begraafplaatsen rondwaart en zich daar tegoed doet aan de lijken'. Zijn onbetrouwbaarheid blijkt ook al uit het feit dat hij 'zijn kleuren naar believen kan veranderen'. Geen lievertje, die hyena. Duidelijk is dat we met een af-

Afb. 9: Hert met gekruiste voorpoten, teken van Christus.

Afb. 10: Hyena met doorgezakte achterpoten, lijkenvreter.

schrikwekkend voorbeeld te maken hebben. Ook hier, in travee 4, treffen we de spanning aan die travee 3 kenmerkt. Het menselijke leven speelt zich af tussen goed en kwaad, tussen hoop en vrees, tussen Leven (hert) en Dood (hyena).

Uit het bovenstaande blijkt dat afbeeldingen, hoewel gesitueerd in de verschillende schelpen van een travee, onderdeel van een groter, weldoordacht geheel vormen. Deze werkwijze is ook herkenbaar in gewelf 5, rond het ringgat, waar ook (bijna letterlijk) het directe contact met de hemelse, Goddelijke sferen aanwezig lijkt. Hier horen geen 'aardse' viervoeters thuis; acht gevleugelde engelen bewonen dit 'hemelse' gewelf. Gegroepeerd rond het ringgat herkennen we vier musicerende engelen, twee met de (lof)trompet, twee met een bazuin. Vier andere engelen, op heuphoogte afgebeeld, met wijd geopende armen, geven al evenzeer uiting aan hun bewondering voor Gods Majesteit. Hier geen strijd tussen oppositionele machten, maar een volmaakte harmonie.

Twee vogels vormen de overgang naar de volgende, 6e travee. Aan de zuidelijke kant: een haan (afb. 11). Aan de noordelijke kant een niet gemakkelijk te identificeren loopvogel (afb. 12). De kop van deze vogel is naar voren gebogen; het dier lijkt op zoek naar voedsel. De betrekkelijk grote staart steekt (puntig) de lucht in. De vleugels licht-blauw, met overgang naar donkerder tinten, het lijfje en de staart okerkleurig. Is het een reiger, zoals wel werd overwogen? Hiertegen spreekt echter het feit dat ook in gewelf 7 een (beter gelijkende) reiger staat afgebeeld. Is er een aanknopingspunt ter identificatie? Opvallend is de 'kroon' op de kop van de bontkleurige vogel. Verder zal men, gezien de 'serene sfeer' in dit gewelf, een positief symbool verwachten. O.i. zou eventueel, maar zekerheid bezitten we geenszins, een pauw in aanmerking komen.

Weliswaar wordt hij soms als teken van de ijdelheid opgevat, maar daarnaast wordt hij ook - volgens het maatgevende oordeel van kerkvader Augustinus - beschouwd als het zinnebeeld van de onsterfelijkheid aangezien zijn vlees na zijn dood niet vergaat. Ook de haan is een veelduidig teken. Thans nog bekend als 'weerhaan' op de kerk, is hij symbool van waakzaamheid. Hij wekt met zijn gekraai 's morgens de christenen. Hij is ook zinnebeeld van de priester die de gelovigen tot goede werken aanspoort. Daarnaast kan de haan verwijzen naar Christus zelf die - zoals de haan met zijn gekraai de dag aankondigt - de machten der duisternis verdrijft.

In gewelf 6 treffen we de vier evangelistensymbolen aan. Deze zijn geenszins willekeurig over de travee verdeeld; er is ook hier een overwogen planning. De evangelisten Mattheüs en Marcus, uitgebeeld door de mens en de leeuw, bevinden zich in aangrenzende noordelijke schelpen; tegenover hen in de zuidelijke schelpen, als het ware spiegelbeeldig geordend, zijn het rund, symbool van Lucas, en de adelaar, symbool van Johannes, aangebracht. Zo bewonen de vier evangelisten, keurig gerangschikt rond de kern van de 6e travee, vier vlakken van het stergewelf. Twee vogels vormen de overgang naar gewelf 5. Aan de noordkant (alweer) een loopvogel, gekleurd in grijze en grijswitte tinten. Lange gerekte nek, op de kop en rond de hals enkele opstaande veren (afb. 13). De linkerpoot opvallend hoog opgericht als in een stabbeweging. Men heeft in de vogel wel een ibis of een kraanvogel willen herkennen. Vermoedelijk hebben we echter met een reiger te maken. Het is een positief symbool in de christelijke tekentaal. De reiger heeft maar één nest en is zeer honkvast. Hij eet nooit dode dieren. Zo werd hij het symbool van de christen die slechts op God vertrouwt en slechts de levende hemelspijzen eet. Van de dode leer der ketteren wil hij niets weten. De rusteloosheid van de godslasteraars, die

Afb. 11: De haan, zinnebeeld van de priester of van Christus.

Afb. 12: De pauw (?), symbool van de onsterfelijkheid.

vele plaatsen zoeken, is hem vreemd. Tegenover de reiger staat een witte zwaan. Dit dier, dat volgens de traditie kort voor zijn dood het hoogste lied zong (vgl. het begrip 'zwanezang'), stond in de middeleeuwen in hoog aanzien. Zijn witte kleur was teken van reinheid. Het feit dat zijn vedertooi het water niet opneemt, werd eveneens gezien als bewijs van zijn zuiverheid. Zijn vrolijke zang, zo kort voor zijn dood, was een verwijzing naar de heiligen, die zonder vrees de dood ingingen, omdat het eeuwige leven hen wachtte. Het lijkt nauwelijks toeval dat de zwaan naast de evangelist Lucas, gesymboliseerd door het offerdier (het rund), staat afgebeeld. Beiden beelden de triomf in de dood uit.

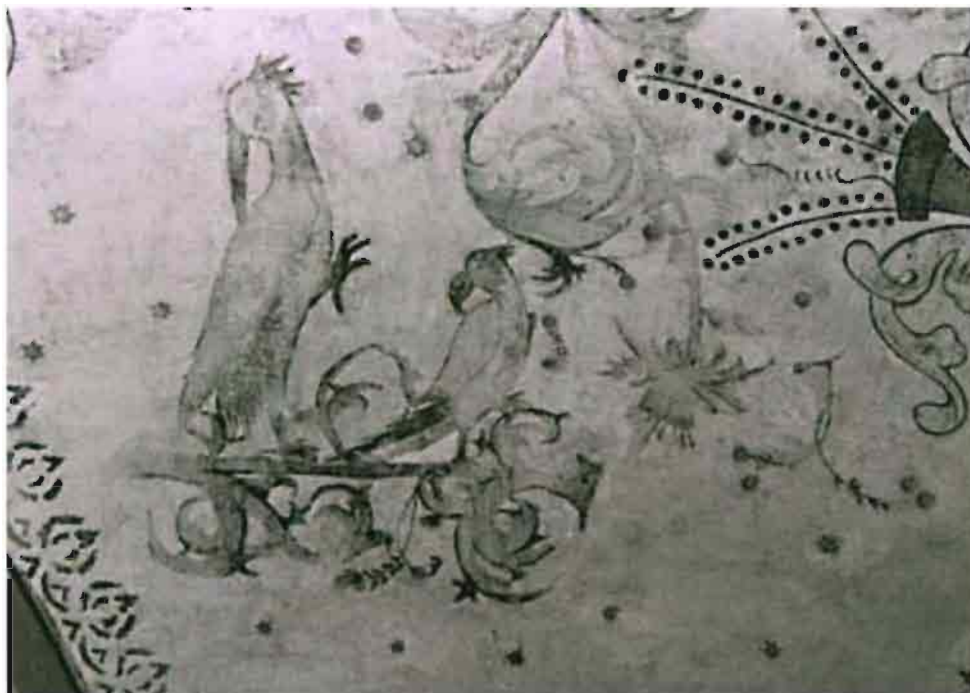
Ook in de gewelven 7 en 8 zal de geduldige observator, naast de reeds beschreven engelen, allerlei vogels ontdekken. Soms klein van stuk, zoals de kleine donkerkleurige vogel in de zuidelijke schelp van gewelf 8. Is het een zwaluw, de vogel die in het voorjaar verschijnt, als de winter voorbij is? Volgens de middel-

Afb. 13: De reiger, de christen die op God vertrouwt.

Afb. 14: Twee 'kemphanen', teken van strijd.

Afb. 15: Twee vogels (rechts een papagaai?), teken van harmonie.

eeuwse dierboeken wekt hij de 'slapenden' op om in het opgegane Christuslicht goede werken te verrichten. Bijzondere aandacht trekken de twee vogelparen die in dit achtste gewelf de oostelijke schelp bewonen. De identificatie van deze in fraaie pasteltinten afgebeelde vogels is niet gemakkelijk. (De kleinste van de twee in de zuidelijke schelp doet met zijn gekromde snavel en zijn lange staart aan een papagaai denken.) Opmerkelijk is vooral de onderlinge relatie tussen de vogels. Terwijl het ene paar als 'kemphanen' tegenover elkaar staat (afb. 14), valt de vreedzame houding van de twee andere vogels op, die, parallel afgebeeld, op harmonieuze wijze dezelfde kant opkijken (afb. 15). Grijpt de Meester, die de schilderijen maakte, hier terug op een motief waarmee we al eerder kennismaakten, de eeuwige strijd tussen deugden en ondeugden enerzijds en de overwinning van het goede anderzijds, dankzij een op hetzelfde Doel gericht bestaan? Of zou het toeval zijn dat beide in harmonie levende vogels geconcentreerd lijken uit te kijken naar de engel die de lijdenswerktuigen van Christus toont? De papagaai, die op zo'n voortreffelijke wijze de menselijk stem kan imiteren, is het teken van de christen die de stem van de apostelen 'nadoet' in hun lof op de Goddelijke Majesteit.

Het zal duidelijk zijn dat de hierboven gegeven interpretatie van de gewelfschilderingen in de Weertse St. Martinuskerk slechts een bescheiden poging kan zijn de diepere betekenis van uitbeeldingen te achterhalen. Veel is immers nog zo onzeker. Maar wel is, zo hopen we, komen vast te staan dat in Weert prachtige kunstschaten te zien zijn die het verdienen nader bestudeerd te worden. Wellicht kan dit artikel daartoe een aanzet zijn.

Literatuur:

- Hubert Haenen. Sint Martinuskerk. Weert 1980.
- Peter Burger. Het boek der natuur. Griffioen-reeks. Amsterdam, 1989.